

Türk Adı ve İslamiyet Öncesi Türk Tarihinin Panoraması

H. Hilal Şahin*

ORCID- 0000-0002-3192-4658

Öz

Bu çalışmamızda ilk olarak Türk adının ortaya çıkışı ve anlamı üzerinde durulup Türklerin tarih sahnesine çıktıkları yer olan Asya bozkırlarına değinilmiştir. Türklerin anavatanı denilen sahanın kaynaklar ışığında yeri belirtilmiş olup Türk kültürünün bir bozkır kültürü olduğu açıklanmıştır. Kültürüne sahip Türklerin, maruz kaldıkları olumsuz şartlar yüzünden anayurtlarından farklı yönlerde göç etmesi ve bu göçlerin neticesinde Anayurtta kalan grupların ilk Türk siyasi birliğini kurdukları belirtilmiştir. İşte MS. VIII. yy'a gelinceye değin anayurt ve ona bağlı sahalarda kurulmuş mevcut Türk siyasi birlikleri olan bu ilk Türk devletleri çalışmamızda ana hatlarıyla ele alınmış ve onların siyasi hayatları incelenmiştir. Bu çalışmamızın amacı Türklüğü tarihsel bir bütünlük içinde ele alıp onun panoramik durumunu tespit etmektir. Bu panorama içinde İslamiyet öncesi Türklüğe ait tespitlerimiz ilerleyen dönemlerdeki Türk tarihinin de aynı zamanda bir halkası olup onu imlemektedir. Bu bağlamda farklı coğrafya ve zamanlarda incelenebilecek olan Türk tarihinin bütünselliğini ve birbirinin devamı olduğunu görmek de mümkün olmaktadır.

Anahtar Kavramlar: Türk, Türk Tarihi, Türkistan, Bozkır Kültürü, Anayurt.

Gönderme Tarihi: 20/10/2018

Kabul Tarihi:10/12/2018

* Dr. Öğrt. Üyesi. Giresun Üniversitesi, Edebiyat Fak., Tarih (Genel Türk Tarihi)Bölümü, E-posta:hilal.sahin@giresun.edu.tr

The Name of Turk and Panorama of Pre-Islamic Turkish History

Abstract

In our this study, first, we dwelt upon emergence and meaning of the name ‘‘Turk’’, and then addressed Asian steppes which are the place where Turkish People got on the stage of history. We stated location of area which is called as homeland of Turkish People, in the light of sources&references, and explained that Turkish culture is a Steppe culture. We stated that Turkish People, who had the steppe culture, migrated from their homelands to different directions due to negative conditions to which they exposed, and that groups who stayed in the Homeland in consequence of these migrations built the first Turkish political unity. In our study, here we dealt with these first Turkish states which are the current political unities that were built in the Homeland and areas connected to that, until VIIIth century A.D., and we examined their political lifes.Purpose of our this study is to address Turkishness in a historical integrity (harmony) and to ascertain its panoramic situation. Within this panorama, our views with regard to pre-islamic Turkishness are also a ring of Turkish history in the forthcoming periods and mark it. In this context, it becomes possible also to see holism of Turkish history and that it (Turkish history) is continuation of each other, which would be able to examine in different geographies and at different times.

Keywords: Turk, Turkish History, Turkestan, Steppe Culture, Homeland.

Received Date: 20/10/2018

Accepted Date: 10/12/2018

Тюркское Название И Панорама Доисламской Тюркской Истории

резюме

В этом исследовании мы впервые очередь коснулись к вопросу Тюркского название, его значение и исторической родине турков- степей Азии. В исследованиях ясно говорится о родине турков, и было объяснено, что тюркская культура является степной культурой. Известно что турки принадлежащие степной культуре из-за неблагоприятных условий, были вынуждены мигрировать из своей родины в разные края, а оставшиеся группы создали первый Тюркский политический союз. Эти первые Тюркские союзы созданные на родине и на приближенных территориях в VIII веке н.э. являются Тюркскими государствами. В исследовании рассматривается политическая жизнь этих государств. Цель нашей исследования представить Тюркский мир в единым историческом плане и показать его общую панораму. На этом фоне мы намериваемся изложить характер доисламского тюркизма, также выявит на свет его значение для Тюркского мира. В этом контексте можно увидеть всю совокупность и преемственность истории Тюркского мира, которая может быть рассмотрена в разных географических и временных точках.

Ключевые слова : Тюркское, Тюркская История, Степная Культура, Родина

Получено: 20/11/2018

Принято: 10/12/2018

Şahin

Giriş

Türkler tarihin akışına yön veren kadim milletlerden biridir. Onların tarihsel olarak ortaya çıkmaları, yerleştikleri sahalara ve ilişki düzeyleri de kendileri hakkında araştırmacıların çok farklı çalışmalara yönelmelerinde vesile olmuştur. Yine Türklerin tarihte oynadıkları roller onların adları başta olmak üzere etnik kimlikleri üzerine de araştırmaların yoğunlaşmasının başat noktası olmuştur. İşte bu noktada Türk adı ve kökenine dayalı araştırmalar çok yönlü olarak başlamış ve dünyanın farklı üniversitelerinde bu bağlamda Türkoloji kürsülerinin kurulmasının da temel hareket noktası olmuştur. Kültürel varoluşlarının ve bozkır kültürünün isimleşmiş etnik adı olarak tarihte yer edinen Türk adı en aşına olunan anlamıyla güçlü, kuvvetli anlamına gelerek adeta tarihin akışında insan olgusunun temel belirleyicisi olmuştur. Osmanlı kayıtlarında Asya-yı vusta addedilen Orta Asya tabirini Türklerin ana vatanı olarak ön plana çıkararak modern tarihçilik, kuşkusuz Türklerin ana yurdu olarak “Türkistan” ifadesini kullanmamak yönünde direnmektedir. Asya kıtasında Altay dağlarının eteklerinde Orhun ve Selenge boylarında neşet ederek beliren Türklerin ana yurtları olarak Türkistan ifadesini kullanmak daha isabetli olacaktır. Yine Türk tarihine bakıldığında onun bütünsel bir manzara arz ettiğini görmekteyiz. Dolayısıyla geçmişten geleceğe uzanan bu dinamik bütünlüğün temel bağlantı noktaları onların ana yurttan itibaren tarihte yayıldıkları sahalara taşıdıkları kültürleriyle ön plana çıkmaktadır. İşte bu durum farklı coğrafyaların vatanlaşması olgusunu ön plana çıkardığı gibi Türklerin tarihte yer almalarının da temel hareket noktalarından birini oluşturmuştur. Bu durumda Türk tarihine panoramik açıdan bakmak onun bütünselliğinin sistematik olarak kavranmasının en önemli adımlarından biri olacaktır. Yine bu sayede Türk tarihinin siyasi, sosyal ve kültürel halkalarının farklı sahalarda da olsa nasıl uyum içinde olduklarını tarihin nazarında bize kuş uçuşu olarak gösterecektir.

Türk ve Türkler

Türk kavramı, üzerinde çok defalar durulmuş ve etimolojik-terminolojik tahlilinin yapıldığı bir terimdir. Esasen Türk kavramı, Türklerin tarihte oynadıkları rol hasebiyle çok ilgi uyandırmış ve farklı milletlerden birçok âlimin mesailerine de konu olmuştur. En çok tartışılan konulardan birisi Türk adının ne zaman ve nerede ortaya çıktığı ve ilk kullanıldığıdır. Yapılan araştırmalarda Türk tarihinin birkaç bin yıl geriye gitmesi Türk adının çok eski kaynaklarda aranmasına yol açmıştır. Türk adının ortaya çıkışı ile birlikte onların ilk ortaya çıktıkları yer olan anayurt ise en az Türk adının ortaya çıkması kadar ilgi çekici bir konudur. Orta Türkistan denilen bölgenin Türklerin tarihte ilk gördükleri yer olduğunun çeşitli arkeolojik araştırmalar ile belirlenmesi Türk tarihi'nin daha sistemli ve bilimsel incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Milâttan önceki dönemlerde anayurtta kurulan ilk medeniyetler incelendiğinde Türklerin binlerce yıl önceki atalarının oluşturduğu kültür ve medeniyet ürünleriyle karşılaşmaktayız. Türklerin yaşadığı coğrafyanın tesiriyle onların hayatına etki eden zorunlu yaşam sistemi, kendine münhasır bir yaşam biçimi oluşturma şekline dönüşmüştür ki Türk milli kültürü denilen bu oluşumun öz varyantlarıyla ona karşılık kullanıldığı adı bozkır kültürüdür. Temel unsurları at ve demir olan bu kültür zor hayat şartlarının ve hayatta kalma mücadelesinin ciddi anlamda verildiği Türklere özgü bir yaşam tarzıdır. Orta Türkistan'ın uçsuz bucaksız steplerinde bozkır kültürü ile bu coğrafyaya hükmeden Türkler, zaman zaman hayatın kendilerine sunduğu sürprizlerle yurtlarından göç etmek durumunda kalmışlar ve Asya'nın dört bir etrafına atları sayesinde yayılmaktan çekinmemişlerdir. Demir ve ata sahip olarak mesafe tanımayan bu mücadeleci insanlar

gittikleri coğrafyalarda yok olmak yerine oraları adeta vatan kılmışlardır. Kuşkusuz coğrafyanın vatanlaşması deyimi en anlamlı haliyle Türklerin yeni girdiği coğrafyalardaki yaşantı ve davranış biçimlerini ifade etmek için kullanılmalıdır. Farklı coğrafyaların vatanlaşması söz konusu olurken mevcut anavatanın tamamen terki tabii ki söz konusu olamazdı. Türk tarihinin periferisi olan anavatan bozkırları, burada yaşamını devam ettirecek Türkler tarafından kurulacak devletlere yurt olmaya devam edecektir. İşte Türklerin tarihte ilk ortaya çıktıkları yerler olan Orta Türkistan coğrafyası, ilk Türk devletlerinin de kurulduğu saha olacaktır.

Türk Adının Ortaya Çıkışı ve Etimolojisi

Türklerin kadim bir millet oluşu, dolayısıyla Türk adının ilk kez nerede ve hangi kaynaklarda kullanıldığı konusunda tarihçileri ve farklı dallardaki bilim adamlarını düşünmeye sevk etmiştir. Türk adının ilk kullanımı ve anlamıyla ilgili çeşitli teoriler ve tartışmalar söz konusu olmuştur.

Türk adı Çin kaynaklarında iki heceli olarak “T’u-chüe” şeklinde kaydedilmiştir. Bizim bugün diğer Türk devlet ve zümrelerinden ayırt etmek üzere Gök-Türk, “Kök Türk” dediğimiz bu topluluk ve devletin adı “Türk” veya “Türük” idi. Ancak bunlar kitabelerin bir yerinde kendini Gök-Türk olarak tanıtmıştır ki (‘idi- oksuz kök- Türk =müstakil Gök-Türk) W.Bang tarafından 1896 yılında “Kök-Türk” şeklinde tanıtılmasından beri Gök-Türk, “Kök-Türk” adıyla zikredilmektedir.¹

Türk adına ilk kez Orkun abidelerinde “Türk” ve “Türük” şeklinde rastlamaktayız. Bu yazıtlardan M.S. 720 yılında büyük vezir Bilge Tonyukuk için dikilmiş olan anıtın batı yüzünde bu sözcük “Türk” biçiminde yazılmış olmasına rağmen, diğer yüzlerinde ve Kültigin (732) ve Bilge Kağan (735) anıtlarında “Türük” veya “Türk” biçiminde yazılmıştır.² Her iki yazılışın sonunda “halk” anlamına gelen “budun” kelimesi kullanılmış olduğundan bunların farkı iki sözcük olmayıp, aynı sözcüklerin farklı yazılışları olduğu anlaşılmaktadır.

Barthold bu budun adının yayılmasını, onu rastladıkları tüm göçebelere ihsan ederek umumileştiren Müslüman yazarlara yükler. Türk Budun ile alakalı olarak, Von Le Cog ve Gabain hatta aynı zamanda Radloff, Uygur- Manihey belgeleri “bu qam(u)ğ Türk budun” (Tüm bu Türk halkı), “adinçığ Türkçe başık” (özel bir Türk marşı) göndermelerini yaparlar.³

Göktürk kitabelerinde geçen hem etnik hem de siyasi anlam veren diğer bir kullanım vardır: Kül Tegin yazıtında, “idi oqsız Kök Türk” (Hakansız ve devletsiz Kök Türkler ibaresi görülür), Türkçede Kök, “gök”, “gök rengi mavi, boz” anlamını verir. Türk, renk yönelme sisteminde mavi, Doğu’yu anlatır. Bu yüzden Kök Türk “Doğu Türkleri” anlamına gelmektedir.⁴

Geçen asırdan beri birçok bilgin tarafından ileri sürülen görüşlere göre Herodotos (M.Ö.V)’un Doğu kavimleri arasında zikrettiği Targitalar, İskit topraklarında oturdukları söylenen Tyrkae (Yurkae)’ler kutsal kitap Tevrat’ta adı geçen Yafes’in torunu Togharma, eski Hind kaynaklarında tesadüf edilen Turukha (Turuşka)’lar, Thraklar eski Ön Asya çivi yazılı metinlerde görülen Turukkular Çin kaynaklarında M.Ö. 1. bin içinde rol oynadıkları belirtilen

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1993, 89; Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, 1.

² Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları C. 3., 1940, 180; Muharrem Ergin, *Göktürk Kitabeleri*, İstanbul: Millî Eğitim Vakfı Yayınları, 1970, 136-155.

³ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Sadettin Karatay, Ankara: Karam Yayınları, 2002, 93.

⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 95.

Şahin

Tüc ve bizzat Türk adını taşıyan Troialılar vb. bizzat Türk adını taşıyan Türk kavimleri sanılmıştır.⁵

Bugün ilim dünyasında umumiyetle, Türk adının M.S. VI. yüzyıl ortasında Göktürkler tarafından kurulmuş olan devlet (552-744) ile ortaya çıktığı kabul olunmaktadır. Buna göre, Türk adı ilk olarak Çin yıllığı Çou-şu'da, Göktürk birliğini göstermek üzere 542 yılında ve Batı Wei İmparatoru T'ai-tsu tarafından Göktürk şefi Bumın'a elçi gönderilmesi münasebetiyle de 545 yılında görünmektedir.⁶

Tatar bilgin Mirfatih Zekiyev, Türkler ve Tatarların kökeniyle ilgili yaptığı kapsamlı çalışmasında Türk etnoniminin fonetik durumu ve semantikasi hakkında detaylı bilgilere ulaşmıştır. Bu bağlamda Zekiyev, Türk etnonimi ve Türk dilli halkları beş grupta şöyle ele almaktadır: Buna göre 6. ve 7. asırlarda teşekkül eden ve fiilen bu adı kullanan Türk halkları olup bunlar Türk adını umumi etnonim olarak kullananlar olmuştur. İkinci grup ise doğrudan Türk adını kullanmamakla birlikte bu günkü Tatarlar, Kumıklar gibi Türk dilli halkların tamamını oluşturmaktadır. Üçüncü grup ise Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi doğrudan Türkçe konuşan halklar ve kabilelerdir. Dördüncü grup ise Kaşgarlı'nın listesine girmeyen ancak Türk hanlıklarının yıkılışından sonra mevcut halleriyle günümüze kadar gelmeyen Akkoyunlu, Barabalı gibi halklardır. Beşinci grup ise Türk etnoniminin yaygınlaşmasından önce yaşamış olan Türk dilli kabile ve halklardır. Yani bunlar pek çok Türk dilli halkların genel adı olmadan önce Türk etnonimi oluşmuş ve 6. Asırdan önce vuku bulmuştur.⁷

Bu bağlamda anlatılanlardan yola çıkarak Türklerin Asya kıtasının birçok yerinde ve dolayısıyla Avrasya'da oldukça farklı sahalara yayıldıklarını söylemek tarihsel bir gerçek olacaktır.

Türk adının çok eskiden beri mevcut olduğu kanaatinin hâkim bulunduğu zamanlarda bu adın Çin kaynaklarında aranması esası doğmuş böylece Çin yıllıklarında M.Ö. 2. bin ortalarından itibaren görüldüğü söylenen Tik kavminin adının, telaffuz bakımından "Türk"e yakınlığı sebebi ile Türk kelimesinin ilk şekli olduğu ileri sürülmüştür. Bu fikir, bazı Türk tarihçilerine cazip gelmiş görünmektedir. Fakat Tik-Türk münasebeti daha önce W. Koppers, P. Pelliot vb. gibi mütehassıslar tarafından şüphe ile karşılanmış, A. V. Gabain tarafından kabul edilmemiş ve W. Eberhard'ın tetkikleri de Tik'in Türk ile alakasızlığını ortaya koymuş bulunuyordu.⁸

Ayrıca İslam kaynaklarında ayrıntılı şekilde nakledilen İran menşeli Zend Avesta rivayetleri ile İsrail menşeyli Tevrat rivayetlerinde Türk adı aranmış Nuh'un torunu (Yafes'in oğlu) Türk'de (Taberî, Mes'ûdî, İbn'ül-Esîr, İbn Hurdâdbih, Gerdîzî, Kâşgarh Mahmud vb.) veya İran rivayetindeki hükümdar Feridun (Thraetaona)'un oğlu Tûrac veya Tür'da Türk adını taşıyan ilk kavim olarak gösterilmek istenmiştir.⁹

Türk adı ve etnik kökeni ile ilgili yapılan araştırmalarda dil ve etnonim çalışmalarının bir noktada birleşmesi yapılan incelemelerin daha sağlıklı sonuçlara ulaşabilmesi için gerekli olmuştur. Buna göre Türk etnoniminde Altay dillerinin akrabalığına dayalı olarak bazı teoriler ileri sürülmüş ancak bunun ileri aşamada esasen söz konusu olamayacağı anlaşılmıştır.

⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları 2003, 42.

⁶ Kafesoğlu, 2003, 422.

⁷ Mir Fatih Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, 15-18.

⁸ Kafesoğlu, 2003, 308-31; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, 80-111.

⁹ Kafesoğlu, 2003, 42.

Türk dilli halkların etnik incelemeleri ve dillerine dair Nostrik dillerin akrabalığına dayalı araştırmalar ise Türkçenin de dâhil olduğu hem Ural-Altay hem de Altaycının akrabalığını savunmaktadır.

Buna göre Türlerin genel olarak proto-Türk etnik kökenlerini Altay, Ural-Altay ve nostratik dillerin genetik ortaklığında bulabiliriz.¹⁰ Bu genetik ortaklığın tarihsel olarak Türk ve etnik olarak Türk temelli halklara kaynaklık ettiğini söylememiz yanlış olmayacaktır.

Türk adını incelerken esasen sadece ada takılıp kalmak bize göre zaman kaybı da yaratmaktadır. Bu bağlamda Türk adı ile ilgili en sağlıklı verilere yine kültürel unsurlar ile ulaşılabileceğini de söyleyebiliriz. Bu bağlamda Osman Çataloluk, Türk'ün genetik tarihini incelerken yerli ve yabancı tarihçilerin araştırmalarını daima Türk etrafında yaptıklarını oysa adı esasen töre ve kültürün yarattığını söylemektedir.¹¹

Yukarıda yer verdiğimiz görüşler doğrultusunda Türk adının çok eski kökenlere dayandığı ve ilk yazılış şekli olarak Çin belgelerinde geçtiği bu cümleden olarak Türklerin bir halk olarak tarihin en eski devirlerinden beri yaşadığı sonucuna varılmaktadır.

Türk Adının Anlamı

Türk adının hangi mana ifade ettiği genellikle bir tartışma konusudur. Oğuznamelerin kimisinde bir Türk hükümdarının adı olduğu kaydedilmektedir.¹²

Zeki Velidi Togan, Türk kelimesini dilsel bağlamda ele alarak şu ifadeyi kullanır: Türk ismi ancak Türk lehçelerinde konuşan kavimlere itlak olunmalıdır.¹³ Mirfatih Zekiyeve ise Türk fonetik ve semantikasını hakkında şu sözlere yer verir: Muhtemelen Tatarca'nın etkisiyle Rusçada ilk önceleri kelimenin fonetik varyantı olarak "tork" sıfat şeklinde ise "torçeskiy" kullanılıyordu. Fakat Moğol-Tatar fetihlerinden sonra Rus kaynaklarında Türk halklarının adı "tatarlar", sıfat hali ise "tatarskiy" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak 1923 yılında A. N. Samoyloviç, mevcut Türk ve sıfat şekli "Türetski"nin Türkler söz konusu olduğunda Türk ve Türkskiy kelimelerinin ise tüm Türk halklarından bahsederken kullanılması teklifini getirmiştir.¹⁴

Yine Türk adının "güç, kuvvet" anlamına gelen Türk sözü ile Türk kavim adının aynı olduğunu ilk defa olarak A. von Le Coq sayfasında ileri sürmüştür. Thomsen ise Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtı ile Tonyukuk yazıtının tercümesini yaparken "Türk isminin delâlet ettiği kavim hakkında (Türkçesi Türk veya Türük olup aslında herhâlde 'kuvvet' anlamına gelen ve başlangıçta ihtimal bir tek kabilenin veya belki de hâkim bir neslin ismi olmak üzere) ilk defa olarak VI. yüzyılın ortalarında haberdar olmaktadır."¹⁵ demektedir.

Dolayısı ile Türkologların Türklerle ilgili yaptıkları tarihsel tespitlerden yola çıkarak konuyu özetleyen Hüseyin Namık Orkun, Türk sözünün önceleri Türkçede "güç, kuvvet, kudret" anlamına geldiğini daha sonra ise bu kelimenin bir kavme ad olduğunu ifade etmektedir.¹⁶

Yine Gök-Türk yazıtlarında Türk kelimesinin kavim anlamında da kullanıldığı ve sadece kavim anlamında kullanılmadığı bir yer gösterilebilir.¹⁷ Türk adına gerek kaynaklarda, gerek araştırmalarda türlü manalar verilmiştir: Tu-küe (Türk)=miğfer, Trk (Türk)=terk edilmiş; Türk=olgunluk çağı; Takye-deniz kıyısında oturan adam; cezb etmek vb. gibi. Geçen

¹⁰ Zekiyeve, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, 26.

¹¹ Osman Çataloluk, *Türk'ün Genetik Tarihi*, İstanbul: Togan Yayınları, 2012, 21.

¹² Bayatlı Mahmut oğlu Hasan, *Cam-ı Cem- Ayin*, (Sadeleştiren: Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlı Tarihçileri İçinde) İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949, 382.

¹³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Yayınları, 1981, 37.

¹⁴ Zekiyeve, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, 15.

¹⁵ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Sözü'nün Aslı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, 27.

¹⁶ Orkun, *Türk Sözü'nün Aslı*, 28.

¹⁷ Barthold, V.V. , *Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, 23.

Şahin

asırda A. Vâmbery (1879)' nin ilmî izaha doğru ilk adım kabul edilen fikrine göre Türk kelimesi “türemek”ten çıkmıştır. J. Deny (1939) de bu fikirdedir. Z. Gökalp (1923), adı “türeli” (kanun ve nizâm sahibi) diye açıklamıştır. W. Barthold (1927)'un düşüncesi de buna yakındır. Kelimenin Törük>Türük>Türk şeklinde gelişmesini mümkün görmeyen ve bir kabile adı da olmadığı belirten G. Doerfer (1965)'e göre, Orhun kitabesindeki “Türk” tabiri daha ziyade “devletin esas halkını teşkil eden millet” (Staatsvolk) manasına gelmektedir. Fakat Türk sözünün cins ismi olarak “güç-kuvvet” manasını taşıdığı 1911'de neşredilen eski bir Türkçe vesikadan anlaşılmıştır.¹⁸

Bu bağlamda Türk adının farklı anlamalara geldiği anlaşılmaktadır. Türk adının farklı anlamlara gelmesi ise esasen Türklerin hem çok geniş alanlara yayılmış olmaları hem de onların tarihsel eskilikleriyle ve ortaya koydukları gelişmelerle ilişkili bir durumdur.

Türklerin Anavatanı ve Coğrafi Ad Olarak Türkiye Kavramı

Türklerin Anayurdu ve anayurtla ilgili olduğunu düşündüğümüz en eski Türk Kültür merkezleri kuşkusuz birbirleri ile irtibatlı olup birinin tayin edilmesinin berikini işaret edeceğine dair düşüncemiz tamdır. Bilim adamlarının farklı disiplinlerde uğraşlar vererek tespit etmeye gayret ettikleri Türk Anayurdu kuşkusuz Türkistan dediğimiz coğrafyadır. Günümüz dünya atlaslarına dikkat edilecek olursa Türkistan adlı herhangi bir ülke ve bölge ile karşılaşamayız. Batılı kaynaklarda daha Viktorya çağında Türkistan'ın üç bölgeye bölünmüş olduğunu öğrenmekteyiz: Batı'da Rusya işgalindeki “Transcaspia”, doğuda Çin'in sömürgesi haline getirilmiş “Sinkiang” ve güneyde o zamanki İngiliz hegemonyasındaki “Afganistan toprakları”. Ruslarda olan Hazar Gölü'nün doğusuna Transcaspia, Çinliler ise, işgal ettikleri Türkistan'ın doğusuna Sinkiang (Yeni Sömürge) adını vermişlerdi. Türkistan adı 1920'de yasaklanmaya başlamış ve 1924'de tamamen kaldırılmıştır. Bugün Türkistan adını sadece Türk düşünürü Ahmet Yesevi'nin şehri “Yesi” taşıyabilmektedir. Türkistan için söylenen Orta Asya terimi de Sovyetler ve Batılılar arasında farklı anlaşılmaktadır. Sovyetler, sadece kendi yönetmiş oldukları Türkistan topraklarına Orta Asya diyorlardı. Hatta Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'ı kapsayan bu ifade Kazakistan'ı içine almıyordu. Batılılar ise Batı Türkistan ve Doğu Türkistan topraklarını da içine alan bir coğrafyaya Orta Asya demişlerdir. Bugün bu bölgelere ek olarak, daha geniş bir ifadeyle, Orta Asya'nın içine Moğolistan Halk Cumhuriyeti (Dış Moğolistan), Çin Halk Cumhuriyetindeki İç Moğolistan, Afganistan'ın kuzey kısımları ve Tibet Muhtar bölgeleri dâhil edilmektedir.

Türkistan, Türklere ait olan yer demektir. Türkistan dediğimiz yer Asya kıtası içerisinde, kıtanın çok önemli bölümlerinin kavşak noktalarında adeta bir mihenk taşı vazifesi gören yerdir. Kabaca Doğuda Kingan Dağları, Batı'da Hazar Denizi, Güneyde Hindistan ve Kuzey'de Sibiry Bozkırları ile çevrili alana en geniş anlamıyla Türkistan adı verilir. Türkistan'ın Doğu, Batı Kuzey ve Güney Türkistan olarak bölünmesi aslında bölgelerin hem coğrafik hem etnik hem siyasi ve kültürel dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. Türklerin yurdu anlamındaki Türkistan'a Batı literatürünün Orta Asya demesi ve yazarların bölgeye Türkistan yerine Orta Asya demeleri aslında anlaşılması daha kolay olacak meselelere karmaşıklık özelliği sunmakta olup tarihi açıdan bir alanın incelenmesinde belirsizlik özelliği vermektedir. Orta Asya aidiyet ifade etmeyen ve Batılılar ile Ruslar tarafından geliştirilmiş bir siyasi-coğrafik kavramdır.

Coğrafi olarak Türkistan'ın Batısı; Hazar Denizi ve Ural dağlarının güney kısımları; Doğusu, Altay, Altın Dağları ve Doğu Türkistan'ın doğu kısımları; Güneyi, Horasan Dağları, Küpet Dağı, Afganistan'ın kuzey kısımları, Hindukuş sırtları ve Ural Dağlarından başlayarak

¹⁸ Kafesoğlu, 2003, 43; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971, 1-64.

Kazakistan'ın kuzey bozkırları, Cungarya ve Sibiryaya bozkırları tarafından sınırlanmıştır. Bir başka deyişle Türkistan ya da Orta Asya, Hazar Denizi'nden Sarı Deniz'e kadar yaklaşık 6000 km. ve ile 2500km değişen değişikliğiyle dağlar ve bozkırlardan oluşmuş bir kuşaktır. Türkistan Hindukuş, Karakurum ve Tanrı Dağları'nın birleştiği noktadan Batı ve Doğu olarak ikiye ayrılır.¹⁹

Türklerin Anayurdu yani tarihte ilk kez gördükleri yer ilmi literatürde ciddi anlamda tartışılmış yine bu eksende başta arkeolojik veriler, etnolojik çalışmalar ve lingüistik incelemeler ışığında bilim adamlarınca çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Anayurt ya da tarihte ilk ortaya çıkan yer anlamında kullanılan bu kavram, özellikle Türk ve Türklük söz konusu olduğunda çoğu Batılı araştırmacı tarafından ele alınmakla birlikte maalesef tarafsız gözle çok azı meseleye bakmayı becerebilmiştir.

Tarihçiler Çin kayıtlarına dayanarak Altay eteklerini Türklerin anayurdu kabul ederken, sanat tarihçileri Tanrı dağları ile Asya sahasını, kimi kültür tarihçileri İrtiş-Urallar bölgesini göstermişler; bazı dilciler Altayların doğusunu Türklerin anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir.²⁰ Anayurtla ilgili bu kadar farklı görüşlere yol açan esas nedenin Tarihin en eski devirlerinden itibaren Türklerin çok geniş sahalarla yayılmış olmaları ve gittikleri bölgelere öz yaşantı şekillerini de götürmeleri ve dahası çok azının gittikleri yerde milli kimliklerini kaybettiklerinin tüm incelemelerde anlaşılmış olmasındandır diye yorumluyoruz Kafesoğlu'nun Türklerin Anayurdu ile ilgili açıklamalarına devam edersek: "Son lingüistik araştırmalar ise bu sahanın Altay-Ural dağları arasına alınması, hatta Hazar denizinin kuzey-doğu bozkırlarının aslî Türk yurdundan sayılması ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Çünkü M.Ö. 2. bin ortalarına (1500'ler) ait bazı dil yadigârlarının ortaya koyduğu gibi Türklerin o tarihlerde hem kuzey-batıdaki eski Urallı kavimlerle hem de güney batıdaki Hind-Avrupa dillerini konuşan Arilerle temas edebilmeleri ancak bu coğrafi kesimde mümkün olabilirdi."²¹

Orta Asya'da V. Kiselev ve S. S. Çernikov'un yaptığı arkeolojik kazı neticeleri Türklerin en eski Anayurdu konusunda bazı ipuçlarını ortaya çıkarmış Bunda M.Ö. 2 binden önceki durumu yani Türk Anayurdu'nu tespitinde daha kesin neticeler vermiştir.²² Orta Asya (Türkistan) Hindukuş, Karakurum ve Tanrı Dağları'nın birleştiği noktadan olarak ikiye ayrılır. Doğu Türkistan: Tanrı Dağları, Tarım havzası ve Kaşgar bölgesidir. Batı Türkistan ise Bugün Bağımsız Devletler Topluluğu egemenliğinde kalan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan gibi bölgeleri içeren coğrafyadır. Bunun Batısı Hazar Denizi, ortasında Aral gölü, Doğusunda Balkaş Gölü yer alır.

Anayurt açısından baktığımızda Türklerin en eski yurdunun Altay ve Sayan bölgesi olduğunu söylemek hakikat olacaktır. Türklerin ataları olması çok muhtemel bulunan beyaz ve Brakisefal ırk, Altay-Sayan ve Tanrı Dağları ve birazda Kazakistan'a yayılmıştır.²³

Bozkır Kültürü

Batı Dillerinde bozkır kültürüne Step Kültürü -*Steppe Culture* veya *Civilisation des Steppes*- denilmektedir. Step aslında Rusçadır. Biz bunun Türkçe karşılığı olan *bozkır* kullanıyoruz. Rusçadaki "Степная культура", step kültürü ama biz buna *bozkır kültürü* diyoruz.²⁴ En geniş kapsamıyla Orta Avrupa'dan Güney Rusya ve kuzey Sibiryaya ormanına kadar uzatılabilecek bir bölgeyi içine alan Türklerin hareket sahası güneyde Hayber

¹⁹ L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev: Sadettin Karatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, 13-39; Bahaddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984, 1-2.

²⁰ Kafesoğlu, 2003, 47.

²¹ Kafesoğlu, 2003, 47.

²² Kafesoğlu, 2003, 47

²³ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 7.

²⁴ *Rusça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Multilingual Yayınları, 2006, 380.

Şahin

Geçidi'nin yol verdiği Hindikuş Dağları ve doğuda İran platosu ve hatta Anadolu yaylasına kadar uzatılabilir.²⁵

Türk bozkır kültürünün geliştirildiği bölge yani Andronova kültürü sahası (Altay-Sayan Dağları güney batısı) bol otlakları ile besiciliğe çok elverişli hatta kuru ziraata imkân verecek ölçüde rutubetli bir yayla durumundadır. Ancak bu kültürün teşekkülünde coğrafi imkânların işlenmesi yetmemektedir. Maslow'a göre fertlerin kültür değerleri yaratmak ve geliştirmekte başlıca amil olduğunu göstermiştir. Bunun yanında belirli ruhi karaktere sahip toplulukların, ortaya konan çeşitli kültür değerlerini kontrol edebilme kabiliyeti de unutulmamak gerekir. Yani topluluk (cemiyet) kendi içinde görünen her kültür belirtisini kabul etmemekte, ancak umumi telakkisine, düşünce tarzı ve yaşayışına uygun düşenleri benimsemektedir. Şu halde her kültürün üç temel dayanağı mevcut bulunmaktadır: Coğrafi çevre, insan unsuru, cemiyet. Bu durum farklı kültürlerin doğacağını gösterir. Böylece 3500 yıllık hayatı bozkır şartları içinde geçen Türk topluluğunun da kendine mahsus bir kültür tipine sahip olacağı anlaşılır. Biz buna Türklerin yaşadığı sahadan dolayı *bozkır kültürü* diyoruz. Bozkır kültürünü en saf haliyle Türk Kültürü olarak kabul etmekte hata yoktur.²⁶ Türk kültürü hakkında araştırmalar yapan yabancı yazarların bu görüşleri de konuya açıklık getirmesi bakımından önemlidir. Menghin, atın ehlileştirilmesi ve umumiyetle hayvan yetiştirilmesi gibi medeniyet tarihindeki çok önemli bir safhanın Türklerin ataları ile yakından ilişkili olduğunu ifade etmiştir.²⁷

W.Koppers, "Atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün ortaya konması ilk Türklere bağlanabilir. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalâde neticeler doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi büyük devlet esası için gerekli şartlar ancak bu şekilde belirebilmiştir." ifadesini kullanmıştır.²⁸

Bozkır kültüründe at ve demir iki temel unsurdur. Bozkır kültürü kendine has bir hukuk anlayışına sahiptir. Başlı başına bir kültür tipi olduğu için din, düşünce ve ahlâk yönlerinden de tamamlanarak bir manevi değerler birliği meydana getirmiştir. Bu vesileyle Bozkır kültürüne yalnız ekonomik açıdan bakılması yanlıştır. Türk kültürünün bir bozkır kültürü olduğunu söyleyebiliriz.²⁹ Batılı yazarların en büyük açmazı Türk toplum yapısını incelerken göçebeliği kendi imge ve argümanlarıyla kendi merkezlerinden algılamaları bağlamında olmuştur. Bozkır kültürünün iki temel unsuru vardır: At ve demir. Oysa normal göçebelere bu unsurlar kolay rastlanılan mevhumlar değildir.

Kafesoğlu, göçebeliğin tarihi gelişme bakımından iyi açıklanmadığını³⁰ belirtmiş ve bununla beraber göçebeliği izah hususunda Radlof'dan beri çalışmalar yapılmıştır. Ancak farkına varılmaksızın düşülen iki mühim hata bu izah gayretlerini başarı yolunu tamamen kapatacak mahiyettedir. Hatalardan ilki bozkırlar sahasında görülen bütün toplulukların aynı sosyal bünyeye sahip sanılarak, aralarındaki kültür birimi farklarının gözden kaçırılmasıdır. İkincisi de bu toplulukların yalnız birer ekonomik kuruluş olarak ele alınmasıdır. Her topluluk gibi bozkırlarda yaşamış çeşitli kavimlerinde ekonomik özellik, yanında ayrı ayrı sosyal, dini, idari ve siyasi cepheleri bulunacağı hesaba katılmadıkça mesela Türk'ü Moğol'dan ve bazı

²⁵ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, 22-23.

²⁶ Kafesoğlu, 2003, 201-202.

²⁷ Kafesoğlu, 2003, 208.

²⁸ Kafesoğlu, 2003, 208.

²⁹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul: Ötüken, 1980, 13 vd.; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 117 vd.

³⁰ Kafesoğlu, 2003, 203.

Hind Avrupalı kültürleri ayırmadıkça onların bozkırlı, göçebe, köylü yaşayışının tayin ve izahında kesin ve doğru bir sonuca varmak hemen hemen imkânsızdır.

İslamiyet Öncesi İlk Türk Devletleri

Buraya kadar Türk adının anlam ve kökenine ardından onların anayurtlarına dair değerlendirmelere yer verdik. Şimdi panoramik bir bütünlüğe ulaşabilmek için gerekli olan ilk Türk devletlerine ve bilgilerine ana hatlarıyla yer vermek faydalı olacaktır. Bu bağlamda Türk tarihinin ilk devirlerinin panoramik bütünlüğü sağlanmış olacaktır.

İskitler

İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar, 40 ve 50'nci paraleller arasında, yaklaşık 7000 kilometreden fazla bir sahaya yayılmışlardır. Bunun sonucunda çeşitli kavimler tarafından tanınmışlar ve bunların yazılı belgelerinde adlarından bahsedilerek haklarında bilgiler verilmiştir. İskit adına ve onlarla ilgili bilgilere Grek kaynaklarında, Pers çivi yazılı metinlerinde, Asur ve Çin yıllıklarında rastlanmaktadır. Adı geçen kaynak, metin ve yıllıklar, dil, kültür ve coğrafya bakımından birbirinden farklı kavimlere ait olduğundan İskit adı bu belgelerde değişik şekillerde geçmektedir.³¹ Arkeolojik buluntular İskitlerin MÖ I. bin yıl içinde Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümündedir. Bu kuzeydoğu bozkır bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı umumiyetle verimli ve doğudan elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekân eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas dağ silsilesiyle sınırlanmıştır.³²

İskitler Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar yayılmalarının yanında, Ön Asya'ya da yönelmiştir. İskitlerin Ön Asya'ya yönelmelerinin sebebi Kimmerleri takip etme düşüncesidir. Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, bunların ardından, Kafkasları doğudan dolaşarak Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye daha genel bir deyimle Ön Asya'ya dalgalar hâlinde akmaya başlarlar. Urartu Kralı II. Rusa'nın Kimmerlerle olduğu gibi akıllıca bir siyaset izleyerek bunlarla anlaşma yaptığı görülür. İskit akınları Asur sınırlarına yönelir. Kimmerleri kovalayarak gelen İskitler Medlerin egemenliğine son verirler. Bütün Küçük Asya'ya yayılırlar ve burada yirmi sekiz yıl hüküm sürerler. Yine İskitlerin kökeniyle ilgili ciddi tartışmalar yapılmış olup onların Türk kökenli oldukları vurgulanmıştır.³³

Türklerin kadim tarihleri içerisinde İskitlerin Türklüğü üzerine günümüzde de tartışmalar yaşanırken onların bilhassa kültür unsurları ve yaşam tarzlarının Türk yaşam tarzı ve kültürünü yansıtmaları da onların Türklüğüne delil teşkil edebilecek türden bir yaklaşımdır.

Türk tarihinin tarihsel panoraması açısından baktığımızda İskitleri bugün itibariyle Türk tarihinin ilk halkası saymamız hatalı olmayacaktır.

³¹ İlhami Durmuş, İskit adının farklı milletlere ait kaynaklarda hangi suretle geçtiğine dair de ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bkz: İlhami Durmuş, *İskitler*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2008, 3.

³² Durmuş, *İskitler*, 7.

³³ Durmuş, *İskitler*, 13-16.

Şahin

Asya Hun Devleti (M.Ö. 220-46)

Türk tarihî açısından İskitlerin (Saka) hâlâ tartışma konusu olması nedeniyle yazılı Türk tarihini Asya Hun Devletiyle başlatmak bugün kabul edilen en önemli görüşlerden biri durumundadır. Eldeki kaynak ve verilere göre tarihte tam teşekkül etmiş ilk Türk devletinin Hunlar olduğu söylenebilir.³⁴ Fakat bu durum Türk tarihinin panoraması içinde İskitleri göz ardı etmemizi sağlayamaz.

Çin yıllıklarının kesin kayıtlarına göre, Hunlar, ilk defa M.Ö. 318 yılında devletlerarası mücadelelere katılmaları dolayısıyla görülür. Onlar, bu tarihte dört beyliği (Han, Chao, Wei, Chu) ile bir ittifak kurarak başka bir Çin beyliği olan Ch'in'e saldırmışlardır. Bu olay bize, M.Ö. IV. yüzyılın sonlarından itibaren devletlerarası ilişkilerde yerini almış, güçlü bir Hun Devletinin bulunduğunu göstermektedir. Bu sırada, Hun Devleti'nin merkezi Orhun ve Selenga nehirlerinin kaynak havzası olan Ötüken ormanı idi. Adları, Çin yıllıklarında "Hsiung-nu" şeklinde söylenmekteydi. "Hsiung-nu" sözü de, "kavim, halk, topluluk" anlamına gelen Türkçe "Kun" veya "Kün" (Hun) kelimesinin ince söylenişi idi. Çünkü Çinlilerin Hsiung-nu Şeklinde yazıp söyledikleri bu topluluğun adı, Soğdca metinlerde ve Batı kaynaklarında genellikle "Hun" şeklinde yazılmıştır.³⁵

Devletin sınırları Kore'den Aral gölüne, Baykal gölünden Çin Seddi'ne ve Doğu Türkistan'ı içine alacak Tekilde Tibet'e ulaştı. Tamamını işgal edecek güçte olduğu halde Çin'i ele geçirmedi; Çinlilere üstünlüğünü kabul ettirdi ve onları vergiye bağladı. M.Ö. 174 yılında Mo-tu'nun ölümünden sonra oğlu Chi-yü (Lao-shang) zamanında (M.Ö. 174-160) ve Chi-yü'nün oğlu Chün-ch'en'in saltanatının (M.Ö. 160-126) ilk yirmi yılında Hun üstünlüğü sürdü. Ancak onun ve diğer devlet adamlarının başarısız idaresine Çinlilerin entrikaları da eklenince yenilgiler başladı. Çin'e karşı askerî üstünlüklerini M.Ö. 119'daki savaşta kaybeden Hunlar M.Ö. 56 yılına kadar bağımsızlıklarını korudular. Çinlilerle savaşmalarının yanında ülke içinde onların müttefikleri Wu-huanlar, Hsien-piler, Ting-lingler, Wu-sunlarla mücadele ediyorlardı. M.Ö. 56'da tahta çıkan Ho-han-ye ülkesi için tek kurtuluş çaresinin Çin'e bağlanmak olduğunu düşünüyordu. Buna karşı çıkanlar davalarını kaybedince hükümdarın kardeşi Chih-chi liderliğinde Batı Türkistan'a göç ettiler. Burada ayrı bir devlet kurdular; ancak M.Ö. 36'da üzerlerine gönderilen kalabalık Çin ordusuna karşı direndilerse de neticede yok edildiler. Doğuda kalanlar, Ho-han-ye liderliğinde Çin'in siyasî üstünlüğünü tanıyarak varlıklarını sürdürdüler. M.Ö. 8 yılında Hun tahtına geçen Wu-chu-liou devrinde Çin'e olan bağımlılık sona erdi. Kuzey Çin'i yerle bir eden akınlar düzenlendi. M.S. 13'te yerine geçen kardeşi ve diğer hükümdarlar devrinde bu durum devam etti. Ancak M.S. 46'da Hun ülkesinde çıkan büyük bir kıtlık yüzünden devlet zayıflamaya başlayınca hükümdar ekonomik bakımdan Çinlilerle anlaşmak zorunda kaldı. Wusunlarla Çinlilerin ortak harekâtı neticesinde ülke karışıklığa sürüklendi ve M.S. 48'de kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrıldı. Çin'e bağlanmayı reddeden Kuzey Hun Devleti ekonomik güçlüklerle uğraşıyordu. Bunların akınları karşısında Çinliler barış istemek zorunda kaldılar. Kuzey Hunlarını savaş meydanında yenemeyen Çinliler doğudaki Hsien-pileri, batıdaki Ting-lingleri ayaklandırıdılar. Zor durumda kalan Kuzey Hunlarının hükümdarı savaşta ölünce kabilelerin çoğu Çin'e itaat etti. Yeni bir kıtlık daha baş gösterdiğinde çöken Kuzey Hun Devleti M.S. 93'de tarihe karıştı. M.S. 48'de Çin'e bağlanan Güney Hun Devleti ilk zamanlarında silik durumdaydı ve Çinliler daha çok Kuzey Hunları ile uğraştığı için arada kalmışlardı. Kuzeydeki devlet yıkılınca Çin'e

³⁴ Yılmaz Öztuna, *Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler*, İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2008a:31; Roux, *Türklerin Tarihi, Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalı Yayınları, 2004, 55.

³⁵ Salim Koca, "Asya Hun Devleti", *Türkler Ansiklopedisi C-I*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (2002): 1047-1082.

karşı bazı güçsüz akınlar düzenleseler de genelde onların baskısı altında yaşamak zorunda kaldılar. M.S. 303 yılına kadar varlıklarını bu şekilde sürdürebildiler. Bunun yanında bazı kuvvetli Hun boyları Kuzey Han, İlk Chao, Son Chao, Kuzey Liang, Hsia gibi küçük Hun devletlerini kurdular ve M.S. 439'a kadar varlıklarını korudular.³⁶

Panoramik açıdan baktığımızda Asya Hunlarını Türk tarihinin ikinci halkası sayabiliriz. Yine Asya Hunları kendinden sonraki Türk idari ve kültürel oluşumlarının kilometre taşlarından biri olarak değerlendirilebilir.

Kavimler Göçü

Çi-Çi'nin ölümünden sonra Kırgız bozkırlarında (Aral Gölü ve Güney Kazakistan) toplanan Hunlar, buralarda yaşayan Türk boylarıyla birleşerek güçlendiler. Avrupa Hunları'nın ataları olan bu topluluklar 350 yıllarında batıya yöneldiler. İlk olarak Aral Gölü ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki Alan ülkesini ele geçirdiler. İlerlemelerini sürdüren Hunlar 375 yılında İtil (Volga) Nehri'ne ulaştılar. Bu tarihlerde Hunların başında Balamir adında bir hakan bulunuyordu. Balamir'in idaresinde Volga'dan batıya doğru ilerleyen Hunlar, önce Ostrogotları (374), daha sonra da Vizigotları yenip onların topraklarını ele geçirdiler. Doğudan batıya uzanan bu Hun akını, Avrupalıların barbar adını verdiği Cermen kavimlerini (Franklar, Saksonlar, Vandallar, Burgondlar, Lombardlar ve Gepidler) yerlerinden ederek Roma İmparatorluğu'nun topraklarını alt üst eden bir kavimler hareketine neden oldu. Barbar kavimlerinin yer değiştirmesine ve Avrupa'nın etnik yapısının değişmesine neden olan bu büyük olaya tarihte *Kavimler Göçü* denir (375).³⁷

Kavimleri göçü, Türklerin Batı'ya yönelmesinin uzamında ortaya çıkmış bir sosyal hareketliliğdir. Bu sosyal hareketliliğin neticesinde önce Balkanlar ardından Avrupa kapılarında adeta Türk tarihi devri başlamış ve Avrupa'nın içlerine yürüyen kavimlerin boşalttığı sahalarda Türk kavimlerinde doldurulmuştur. Bu durum Avrupa'da Türk olgusunu ön plana çıkarmış ve esasen Avrupa Türk tarihi döneminin başat gücü olmuştur. Bu başat güç Türk tarih panoramasında Batı sahalarının siyasi ve idari teşkilatlarını hayata geçirecektir.

Avrupa Hun Devleti

IV. yüzyılın sonlarına doğru Balamir'in önderliğinde batıya doğru göç eden Hunlar, Kavimler Göçü'ne neden olmuşlardı. Hunların bir kısmı Doğu Anadolu'ya yönelirken, bir kısmı da Balamir'in ölümünden sonra, oğlu ya da torunu olduğu sanılan Uldız'ın liderliğinde Karpat Dağlarını aşarak Macaristan'a girerek Avrupa Hun Devleti'ni kurdular. Papa III. Leon'u çadırına getirterek önünde diz çöktürten Attila bu devletin başbuğudur. Hazar-Aral arasındaki bölgeden Alplere, Kafkaslardan Baltık'a kadar olan bölgede hüküm süren Avrupa Hunları Türkistan atlı göçebe sanatını Avrupa'ya tanıtan Türklerdir. Attila'dan sonra devletin zayıflamaya başladığı görülür.

Hun devlet adamlarının çoğu yabancı idi ve bunların başında Attila'nın veziri Onegesios gelirdi. Bu zat ordu kumandanı ve diplomat olarak kendini kabul ettirmiş ve hanedanın itimadını kazanmıştı. Onun dirayetli bir devlet adamı olduğuna kanaat getiren Attila onu en yüksek mevkie çıkarmıştı. Bu şahsın üstün devlet adamı vasıfları Bizans'da da iyi biliniyordu. Bu yüzden onu kendi taraflarına kazanmak için her çareye başvuruyorlardı. Maximinus'un görevi, ilk sırada Onegesios'u kazanmaktı ve bu maksatla zengin hediyelerle, özellikle bol miktarda altın verilerek çok mültefit bir dille onun aklının çelinmesine çalışılacaktı. Fakat Onegesios Attila'nın sadık adamı, ciddi ve Şerefli bir devlet adamı tavrı ile

³⁶ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014, 51-81.

³⁷ Savaş Eğilmez, "Hun-Alan Mücadelesi ve Tarihte Yeni Bir Çağın Başlangıcı", *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, sy. (2002): 28-29, 191-199; Jean P. Roux, *Türklerin Tarihi*, 83-116.

Şahin

kendisine yapılan bu teklifi nezaketle ve kesinlikle reddetmiştir. O, burada kendi ülkesinde Romalılar için çok daha faydalı olabilir, efendisinin fevri hareketlerini engelleyebilir ve iki devlet arasındaki münasebetlerin düzelmesine yardımcı olabilirdi. Attila'nın iki cephede muharebe etmesine engel olmak da onun elinde idi. Onegesios'un Attila ailesi içinde de uzlaştırıcı olduğu anlaşılıyor. Bütün bu davranışlarından anlaşıldığına göre Onegesios, devletin sadık ve güvenilir bir adamı olduğunu ispat etmiştir. Onun dışında böyle davranan devlet adamları da vardı. Onegesios'un adı son defa Galya seferinde zikredilir.³⁸

Hunların Avrupa tarihindeki önemi, Cermen kavimlerini dizginleyerek Roma İmparatorluğu'nun ömrünü uzatmış olmalarıdır. Orta Avrupa'da Cermen kavimlerini hâkimiyetleri altına almışlar ve bunların Roma'ya saldırılarını engellemişlerdir. Nihayet Cermenler, istedikleri gibi hareket edebilselerdi Roma daha erken ve daha ağır olarak tahrip edilirdi. Diğer taraftan, özellikle Batı Roma İmparatorluğu ordularına alınan çok sayıdaki Hun, Cermen müstevlilere karşı hatırı sayılır bir destek oluşturuyorlardı. Lakin Hunlar da, 376 ve 405 yılları arasındaki büyük kavimler göçünü hazırlamak suretiyle imparatorluğun çökmesini hızlandırmışlardır. Hunların batıya yönelmeleri Cermen kavimlerinin Galya, İspanya ve Afrika'ya kaçmalarında etkili olmuştur. Alarik de bu olayların yarattığı bir adamdı ve Cermen istilaları, 430 ile 455 yılları arasında duraklamıştır ve istilalar bu tarihten önce ve bu tarihten sonra canlanır. Eğer Hunlar Avrupa'da görülmemiş olsalardı Vizigotların Toulouse krallığı, Ostrogotların İtalya krallığı ve Vandalların Afrika krallıkları meydana gelmeyecekti. Hunlar, yüzyıldan daha kısa bir zaman ölçüsünde Avrupa tarihinin başköşesinde yer alırlar ve bu çok kısa zaman içinde Avrupa tarihini bundan sonraki gelişmesinde damgalarını vururlar. Bütün çağdaş kavimleri yerlerinden oynatmış ve Avrupa'nın o zamanki çehresini değiştirmişlerdir. Cermenlerin sebep oldukları terörü ortadan kaldıran ve onları o zamanki medeni dünya üzerine serpiştirenler yine onlardır. Fakat ömürleri uzun olmadığından Avrupa'da daha fazla varlık gösteremediler ve Avrupa toplumuna mal olamadan tekrar meçhul âlemine gömüldüler. Onlar Avrupalı değillerdi, onlar sonsuz bozkırların h.kimi ve yarı göçebe evlatları idiler.³⁹

Avrupa Hunları Türk tarihinin panoraması açısından düşünüldüğünde Türk tarihinin Avrupa'daki ilk halkası olacak ve bundan sonra adeta bu sahalarda kurulacak Türk idari ve siyasi sistemlerine kaynaklık edecektir.

Avrupa Avar Devleti (VI. yy sonları-807)

Türk tarihi incelenirken Kök Türklerin çağdaşı olan Avarlar üzerinde de durulması gerekir. Avarlar, hem Avrupa'da, hem de Asya da devlet kurmuşlardır. İstanbul'u tarihte kuşatan ilk Türk devletidirler. Kök Türk kitabelerinde Apar, Bizans kaynaklarında Ak Hun veya Epthalanos, Çinlilerin Yeta, Hua, Hintlilerin Huna dedikleri halkın adını bazı araştırmacılar "abamak" fiilinden getirirler ve manasının "karşı koymak, adlarının manasının ne olduğu konusunda bile kesinlik olmayan Juan-juanların, dili ve etnik yapısı da tam anlamıyla açığa kavuşmamıştır.⁴⁰

Tolun Kağan tarafından Asya Avar Devleti, 394'de kurulmuş Gök-Türklerin mücadelesi sonunda 552'de yıkılmıştır. Merkezleri Orhon Nehri veya Ötüken bölgesi taraflarında olup Balkaş Gölü ile Çin Seddi arasında uzanıyordu. Hunlardan sonra Avrupa'yı sarsan ikinci Türk kavmi olan Avarların menşei konusunda çok uzun tartışmalar yapılmış.

³⁸ Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 1356; Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014, 157-158.

³⁹ Baştav, "Avrupa Hunları", 1356.

⁴⁰ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan, 2011, 1-2.

Fakat artık onların Türk olduğu ilim âlemine kabul edilmeye başlanmıştır. Bunların menşeinin Türk olduğunun ortaya çıkması arkeolojik kazı ve araştırmalar sayesinde olmuştur.⁴¹

Avarlara Juan Juan denilmesi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Türk kitabelerinde de Juan-juan ismi hiç geçmez. Bilim adamları sadece kendi kafalarına göre iki etnik adı birleştirmişlerdir. Bu nedenle zaman zaman Juan Juanların, Türk Avarlarla bir tutulmasının veya onları Türk soylu gibi göstermenin hiçbir ilmî delili olmadığını vurgulamak isteriz. Bununla beraber bizim Avarlarla bir saydığımız Ak Hunların iki önemli unsuru olan Uar (bizce Avar) ve Hun varlığı söz konusudur. Ayrıca Menander ve Theophylactus'ta Avarların, Hunların soyundan oldukları zikredilmekle birlikte Ogurlar (Batı Tölösler) hakkında bilgi verilirken onların ataları olarak Avar ve Hunların gösterilmesi de ilginçtir. Yine Çin ve Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre Kafkasya Tölös grupları arasında Uar-Hunların adı geçer ve esasında her şey çok açıktır. Ak Hun-Eftalitlerin (Yüe-ban) temelini teşkil eden Uar-Hun birlikteliği görüleceği üzere belgelere yansımış iken, hatta Çinlilerin "Hua" transkripsiyonun da Var'a (Apar) denk gelebileceği söylenirken, Avrupa Avarları hakkında başka menşe aramağa hiç gerek yoktur.⁴²

Orta Asya'da kurulan Avar Devleti'ne Bumin idaresinde ayaklanan Göktürkler son verdiler (552). Göktürkler, Avarları Avrupa'ya göç etmek zorunda bıraktı. Avarlar 6.yy sonlarında günümüzdeki Romanya ve Macaristan'a hâkim olarak yeni bir devlet kurdular. Bu devlet Bayan Han tarafından kurulmuştur. Balkanlar üzerinde Bizans İmparatorluğu ile mücadele ettiler. Bizans'ı yıllık vergiye bağladılar. Avarlar Bizans'ın başkenti İstanbul'u 619 ve 626 tarihlerinde iki defa kuşattılar, ancak fetih edemediler. Kuşatmaya, Avarlarla ittifak yapan Sasaniler de katıldı. Avrupa Avar devletinin en başarılı hükümdarı "Bayan Han"dır. 7.yy da Avar devletinin sınırları; Fransa sınırından Karadeniz'in kuzeyine, İtalya'dan Polonya'ya kadar uzanıyordu. Avarlar, 7.ve 8.yy da Avrupa'nın en güçlü devleti konumuna yükseldiler. Avarlar Karadeniz'in Kuzeyinde yaşayan Slavları Tuna boylarına getirip yerleştirdiler. Doğu Avrupa'nın Slavlaşmasına sebep oldular. Avarlar 8.yy da güçten düşmeye başladılar. Avar boyları arasında Hristiyanlık yayılmaya başladı. Bu olay Avar boyları arasında iç mücadelelere sebep oldu. Avar devletine Franklar son verdi (805).

Avarlar Doğu Avrupa'da yaşayan; Macar, Hırvat, Arnavut, Romen, Bulgar vb. topluluklar üzerinde kültürel izler bırakmışlardır. Slavların basit kabile hayatından devlet hayatına geçmeleri Avar egemenliğinden sonra olmuştur. Bugün Kafkaslarda küçük bir Avar topluluğu yaşamaktadır.⁴³

Göktürk Devleti (552-630)

Göktürkler millî adımızla kurulan ilk Türk devletidir. Hun hükümdarı Mete Han'dan sonra Türk boylarını ikinci defa tek bayrak altında toplamışlardır. İslamiyet'ten önce kurulan Türk devletleri içerisinde toprak genişliği bakımından en büyük olanıdır. Batı Türkistan'ı Göktürkler Türkleştirmiştir. Yıkılmalarının en önemli sebebi hanedan üyeleri arasında yaşanan iç mücadelelerdir. Göktürkler tarihini aşağıdaki gibi kısaca hülasa edecek olursak: Göktürkler anavatanda kurulan Türk devletlerinden birisidir. Göktürkler, VI. yy'da Türkistan'da hüküm süren Avarlara bağlı olarak yaşıyorlardı. Avarlara bağlı olarak yaşayan Türk topluluklarından olan Altay dağları çevresinde yaşayan ve demircilikle uğraşan (Aşına Boyu) 6.yüzyıl ortalarında Göktürkler adlı topluluğun lideri Bumin idi.⁴⁴ Bumin, (boyu ile isyan ederek Avar devletini ortadan kaldırdı. 552 tarihinde Göktürk Devleti'ni kurdu.

⁴¹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 86-88.

⁴² Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 207.

⁴³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Avarlar, Peçenekler, Kumanlar*, Ankara. (tarihsiz); D.C. Woo, *Juan-Juan'lar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1995.

⁴⁴ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 94.

Şahin

Göktürklerin merkezi Ötügen Platosu idi. Bumin, ülkenin batısının yönetimini kardeşi İstemi'ye verdi. Ülkenin doğusunun yönetimini kendi üzerine aldı. Ülkenin batısını yöneten İstemi Yabgu, Avarları Kafkasya'ya kadar takip ederek Orta Asya'dan çıkardı. Avarlar Göktürk baskısı ile Avrupa'ya göç etmek zorunda kaldı. İstemi Yabgu, İpek yolunu ele geçirmek için Akhunlara karşı Sasanilerle ittifak yaptı. Akhunlar, Mavaraünnehir, Tarım havzası ve Afganistan dolaylarında yaşıyorlardı. Akhunlar, doğudan Göktürklerin, batıdan Sasanilerin saldırıları ile yıkıldılar (557). Ceyhun Irmağı'nın doğusundaki Ak Hun toprakları Göktürklerin hâkimiyetine girdi. Bir süre sonra Sasaniler İpek yolunu Göktürlere kapattılar. Bu durum üzerine İstemi Yabgu, Sasaniler karşı Bizans İmparatorluğu ile ittifak yaptı. Göktürk Bizans ittifakı Sasanileri zayıflattı. Zayılayan Sasani devleti İslam Ordularına karşı diremedi ve yıkıldı. Bizans İmparatorluğu Valentinus adlı elçiyi Göktürlere göndermişti. İstemi Yabgu'da Bizansa elçi göndermişti. Bu gelişmeler; Göktürklerin askeri ve siyasi planlarını, ekonomik çıkarlarına göre belirlediklerini gösterir. Göktürklerin kurucusu Bumin Kağan devletin kurulduğu yıl öldü. Yerine oğlu Mukan Kağan oldu. Mukan, I. Göktürk Devleti'nin en başarılı hükümdarıdır. Mukan döneminde; devletin sınırları doğuda Mançurya'dan, batıda Kırıma kadar genişlemiştir. Mukan döneminde ülkenin batısını İstemi yönetmeye devam etti. Türk devlet geleneğinde büyük hükümdar doğuyu yönetirdi. Batı'yı yöneten hükümdar doğuya bağlı olurdu. Mukan 572 yılında öldü. Yerine kardeşi Tapo hükümdar oldu. Tapo Türk karakterine hiç uymayan Budizm'i benimsedi. Bu dini halkına benimsetmeye çalıştı. Tapo'nun bu tavrı iç karışıklıkların başlamasına sebep oldu. 576 tarihinde batıyı yöneten İstemi öldü ve yerine Tardu geçti. Tardu, Tapo'nun ölümünden sonra hükümdar olan İşbara'yı tanımadığını ilan etti. Bu hareket sonucunda Göktürkler, doğu ve batı olarak ikiye ayrıldılar (581). Göktürklerin parçalanmasında çinin yıkıcı politikası etkili olmuştur. Göktürk hükümdarlarının Çinli Prenseslerle evlenmeleri, Çinin içten çökertme politikasına zemin hazırlamıştır. Hun ve Göktürk hükümdarları komşu ülkelerle ilişkileri geliştirmek için komşu ülkelerin hanedanlarından kız almışlar ve kız vermişlerdir. Bu gelenek Çinin, Türk beylerini birbirine düşürmesine ve Türk devletini iç karışıklıklar çıkartarak yıkmasına fırsat vermiştir. Göktürkler doğu ve batı olarak ikiye ayrıldıktan sonra siyasi güçlerini kaybettiler. Bu durumdan yararlanan Çin Doğu Göktürklerini denetim altına aldı. Çinliler Kimin Kağan'a Çin dilini, dinini ve geleneklerini kabul ettirdiler. Çin, Türklere millî benliklerini unutturmak istiyordu. Doğu Göktürklerini Çin denetiminden çıkartmak için Şi-pi ve Kie-li adlı kağanlar etkili mücadelede bulundular. Ancak Çin'in Göktürk Hanedanı içerisinde taraftar bulması bu mücadelenin olumlu sonuçlanmasını engelledi. Kie-li Kağan'ın Çinlilere esir düşmesi ile Doğu Göktürk Devleti yıkıldı (630). Batı Göktürk hükümdarı Tardu, Göktürk birliğini tekrar kurmak için çok sert bir politika izledi. Bu politika iç mücadeleyi daha da yoğunlaştırdı. Tardu'dan sonra Kağan olanlar iç mücadeleyi önleyemediler. Sonunda Batı Göktürkleri de, 659 tarihinde Çin tarafından tamamen ortadan kaldırıldı.⁴⁵

Göktürkler, Asya Hunlarından sonra Türk tarihinin panoramasında diğer bir önemli halkayı oluştururlar. Hatta bu halka modern devirlerde kurulacak Türk ulus devletine de model teşkil edecek dinamikler taşımaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde tarihte Türk adının ilk kez bir devlete ad olarak kullanıldığı görülmekte ve modern Türkiye Cumhuriyeti'nin de temellerinde sistematik olarak yer almaktadır.

⁴⁵ Ahmet Taşağıl *Göktürkler*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil, ve Tarih Yüksek Kurumu Basımevi, 1995, 20 vd.; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 93-124.

II. Göktürk Devleti (Kutluk Devleti)

Göktürklerin Aşina soyundan gelen Kutluk, Çin'e karşı başlattığı bağımsızlık mücadelesini 681 yılında kazandı. Türklerin kutsal yurt kabul ettikleri Ötüken'i ele geçirerek II. Göktürk Devleti'ni kurdu (682). Kendisine “devleti derleyen, toplayan” anlamında İleriş unvanı verildi. Kurucusundan dolayı devletin adına, Kutluk Devleti de denir. İleriş Kağan devletin kuruluşunda büyük hizmeti geçen Tonyukuk'u Başvezirlik görevine getirdi. İleriş Kağan'ın bu mücadelesi sayesinde Göktürk Devleti'nin yeniden kurulması ve eski gücüne ulaşması sağlandı. Kapgan Kağan döneminde Türk akınlarından çekinen Çin, Türklerin isteklerini yerine getirmek zorunda kaldı. Çin içinde yaşayan Türkleri idare ederek, büyük miktarlarda tohumluk darı, tarım aletleri ve kumaş verdi.⁴⁶

Kapgan Kağan, Çin seferlerinden sonra Kitanlar üzerine yürüyerek onları mağlup etti. Kırgızlar, Türğişler ve Karluklar gibi Türk boylarını Göktürk egemenliğine aldı. Artık doğu ve batı Göktürklerin eski toprakları tek elde toplanmış; Asya'daki Türk birliği yeniden kurulmuştu. Kapgan Kağan, Göktürk ordusunu ikiye ayırarak batı bölgesi ordusunu Tonyukuk'un emrine verdi. Bu orduda Kapgan Kağan'ın oğlu İnal Tigin ve Kutluk Kağan'ın oğlu Bilge Tiginde bulunuyordu. Doğu ordularının başında da Kapgan Kağan vardı. Kapgan Kağan'ın devlet içinde uyguladığı sert ve kırııcı politikası, Çin'in bölücü kışkırtmaları, iç isyanları başlattı. Kapgan Kağan bu iç isyanlardan birisi olan Oğuz ayaklanmalarını bastırdıktan sonra Ötüken'e dönerken pusuya düşürülerek öldürüldü (716). Kapgan Kağan'ın yerine oğlu İnal (Bögü) geçti. Hükümdarlık niteliklerine sahip olmadığından dolayı tahttan indirildi. Yerine Kültigin'in desteğiyle Kutluk Kağan'ın büyük oğlu Bilge, hakan oldu. Daha önce girdiği savaşlarda üstün komutanlık yeteneğini kanıtlayan Kültigin ise orduların başına getirildi. Devletin kuruluşunda ve yükselişinde büyük hizmetleri bulunan vezir Tonyukuk, bu dönemde de görevine devam etti.⁴⁷

Bilge Kağan, tahta çıktıktan sonra isyanları bastırarak iç karışıklıkları sona erdirdi. Kültigin düzenlediği seferlerle Karlukları ve Uygurları Göktürk Devleti'ne bağladı. Bilge Kağan, Türk boylarını kışkırtan Çin'i cezalandırmak amacıyla, 720'de Çin üzerine sefere çıkarak sınırdaki kuzey topraklarını ele geçirdi.⁴⁸

Tonyukuk, Türklerin esaret yıllarında Çin'de doğup büyüyen ve Çinlilerin Türklere karşı izlediği siyaseti iyi bilen bir kişiydi. Kutluk, Kapgan ve Bilge Kağan dönemlerinde vezirlik yaptı. Bu görevi sırasında II. Göktürk Devleti'nin iç ve dış politikasına yön verdi. Tonyukuk 725 yılında öldü. Tonyukuk'tan sonra 731 yılında Kültigin'in ölümü, Bilge Kağan'ı iki önemli devlet adamının desteğinden yoksun bıraktı. 734 yılında Kitanlara karşı bir zafer daha kazanan Bilge Kağan, aynı yıl öldü. Onun ölümü ile devlette yeniden dağılma belirtileri görülmeye başladı. Önce Tonyukuk'un, sonra Kültigin'in ve 734 yılında da Bilge Kağan'ın ölümü, II. Göktürk Devleti'ni zor duruma düşürdü. Bilge Kağan'dan sonra sırasıyla oğulları Türk Bilge Kağan ve Tengri Han tahta geçti. Tengri Han çocuk yaşta olduğu için devletin yönetimini annesi üstlendi. Ancak devletin iyi yönetilememesinden faydalanan Göktürk egemenliğindeki Basmil, Karluk ve Uygurlar birleşerek ayaklandılar. Basmil hükümdarının kağan ilan edilmesi ile II. Göktürk Devleti sona erdi (742).⁴⁹

Göktürklerin tarihte Türk adını taşıyan ilk devlet olup; İslamiyet'ten önce kurulan Türk devletleri içinde en geniş sınırlara sahip ve en güçlü olanıdır. Gelişmiş bir yazı ve takvim kullanmışlardır. Orta Asya'da yaşayan Türklerin Bizans'la ilişkileri Göktürkler zamanında başlamıştır.⁵⁰ Kutluk devleti Türk tarihinin panoramasında ilk Göktürk

⁴⁶ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014, 161 vd.

⁴⁷ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 165-166.

⁴⁸ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 166-167.

⁴⁹ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 167-174.

⁵⁰ Hatice Palaz Erdemir, *6.Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2003, 23vd.

Şahin

devletinden sonraki önemli halkayı oluşturmaktadır. Yine bu Türk devleti, tarihsel olarak ortaya koyduğu yazıtlar ile Türk entelektüel hayatının kendinden önceki devirleri ile bağlantısını sağlayacak olguların da dinamik bütünlüğünü oluşturmuştur. Türk kaya resimlerinden yazılı kitabelere uzanan panoramik halkanın mihenk taşlarından olan idari ve siyasi sistem bu Türk devleti bünyesinde oluşacaktır.

Uygur Devleti (745-840)

Bozkırlarda hâkimiyet 745 yılında Doğu Türk hakanlığının elinden çıkarak fiilen Orhon Uygur devletine geçti.⁵¹ Uygurlar, Töles boyları arasında bir kabile olarak görünmektedir. Bunlardan ilk defa Töles boylarının 603 yılından sonra Göktürlere karşı isyanı münasebetiyle bahsedilir. Uygurlar, 627-646 yılları arasında bağımsızlığını koruyan Sir Tarduş siyasî birliğinin içinde yer aldılar ve 648'de Çin'e bağlandılar. 682'de II. Göktürk Devleti kurulunca Dokuz Oğuzlarla birlikte bu devlete tâbi oldular. Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılıp On Uygur adıyla anılmaya başladılar. 740 yılından sonra II. Göktürk Devleti iç karışıklığa sürüklenince Uygurlar, Basmıllar ve Karluklarla ittifak yaparak onlara karşı ayaklandılar ve mağlûp ettikleri Göktürkleri yenerek Basmıl Kağanlığı'nı kurdular. Basmıl Kağanlığı fazla yaşamadı. Uygurlar 744'te Basmılları bozguna uğratarak Ötüken Büyük Uygur Kağanlığı'nı kurdular; ardından Orhon-Selenge merkez olmak üzere Moğolistan coğrafyasını hâkimiyetlerine aldılar. Bu esnada Uygurlar dokuz kabileden oluşuyordu. Moyen-çor zamanında Uygurlar güçlerinin zirvesine ulaştılar.⁵² Uygurlar, Kutluk devletinin kuruluşunda mühim görevler gördükleri gibi zayıflayıp yıkılmasında bile çok etkili olmuşlardır.⁵³ Moyen-çor Kağan tahta çıktığı zaman isyanlar yüzünden zor durumda kalan Çin'deki T'ang hanedanına yardımda bulundu (758). Böğü Kağan 764'te Maniheizm'i kabul etti. Alp Ulug Bilge Kağan zamanında Karlukların isyanı bastırıldı, Tibetliler Doğu Türkistan'dan uzaklaştırıldı ve Kırgızlar tamamen devlete bağlandı. Alp Ulug, Turfan'a ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem verdi. ve bunu takiben 821'de Alp Küçlüg Bilge, Kağan oldu. Bu yıl, entrikalar ve suikastlar yüzünden Uygur tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Özellikle kağanın evlendiği Çinli prensesin faaliyetleri sebebiyle iç huzur sağlanamadı. 824'te kağanın ölümü üzerine yerine kardeşi Ho-sa (Hazar Tegin) ve onun yerine 832'de Hu Tegin başa geçti. 839'da bazı devlet adamları tahtı gasbetmek istediler. Bunu fark eden Hu Tegin onları öldürttü. Bu sırada seferde olan Kürebir buna çok öfkelenerek ayaklandı ve Hu Tegin öldürüldü; Ho-sa Tegin Kağan ilân edildi. Hu Tegin'in ölümüne üzülen ve Kürebir'e kızan Uygur kumandanı Külüg Baga, Kırgızlarla anlaşarak 100.000 süvarinin başında merkeze hücum etti. Uygur Devleti 840 yılında sona erdi.⁵⁴ Uygurlar, Kutluk devletinden sonra Türk tarihi panoramasının önemli bir halkasını teşkil ederler. Uygurların panoramadaki tarihsel vizyonu, onların Türk şehirciliği ve entelektüel hayatındaki dönüm noktalarından biri olacaktır. Yine genel değerlendirmeler ve tarihsel tespitleriyle Uygurlara kadar ki dinamik Türk tarihinin panoramasını ortaya koymak geniş sahalara yayılan Türk tarihinin bütünsel olarak birbiri ile ilişkilendirilmesinin önemli bir adımı olacaktır.

⁵¹ Almas Turgun, *Uygurlar*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2013, 122.

⁵² Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 197-218.

⁵³ Turgun, *Uygurlar*, 121-134.

⁵⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 136-192.

Sonuç

Türk adı ve İslamiyet öncesi Türk tarihinin panoraması adını verdiğimiz ve genel olarak hacmini sınırlı tuttuğumuz mevcut çalışma, her şeyden önce Türk tarihine bütünsel olarak bakma amacıyla yazılmıştır. Bu bağlamda Türk tarihi bir bütündür ve farklı zaman ile sahalarda aynı bütünlüğün birer parçası olarak daima örgütlenme dinamizmi göstermiştir. Türk tarihi gelmiş geçmiş tüm zamanlarda en çok merak edilen ve incelenen konulardan biri olmuştur. Özellikle dünya milletlerinin çok önemli bölümleri kendi tarihlerini aydınlatma bilmek için ister istemez Türk tarihine bakmak ve onunla ilişkilendirmek durumunda kalmışlardır. Zira Türkler tarihin kadim dönemlerinden beri büyük devletler kurmuş köklü milletlerden biridir. Bu cihetle Türk adının ortaya çıkışı ve anlamı üzerinde çok durulmuş özellikle kadim Türk tarihine önemli yazılı kaynaklar sunan Çin kaynakları da bu konuda önemli noktalara işaret etmişlerdir.

Türklerin anayurtlarında onların tarihini merak eden bilginlerce ayrıca birçok saha çalışması yapılmıştır. Türkistan'ın en muhkem mevkilerinde tüm zamanların en köklü halkı olarak yaşamış olan Türkler, bu bağlamda İslam dinini kabul edinceye değin birçok devletler kurmuş ve zamanlarına hükmetmişlerdir. Türk devlet ve ordu teşkilatının mesnedi olan Büyük Hunlar ve onlardan sonra Türk adını ilk kez bir devlet adı olarak kullanan Göktürkler adeta sonraki zamanlarda kurulacak tüm Türk devletlerinin modelini belirlemişlerdir.

Anayurtta oluşturdukları bozkır kültürü ile kendilerine münhasır bir milli kültür vücuda getiren Türkler zaman zaman bölgelerinden türlü yönere doğru göç etmek durumunda kalmışlar ve gittikleri yerlerde anayurtlarındaki teşkilatlarını kullanarak yine çok güçlü siyasi örgütlenmeler oluşturmuşlardır. Yine bu Türkler gittikleri yeni coğrafyaları da vatanlaştırarak teşkilatlarını güçlü kurmuşlardır.

Bu çalışmada temel amaç Türk tarihinin bütünlüğünü imlemektir. Yine batı tarihçiliğinin kendi normlarına göre oluşturdukları Türk tarihi algısı zaman zaman tarihi gerçeklerden uzaklaşmaktadır. Tarihsel gerçeklere uygun bağlantılar kurmak ve yaklaşımlarda bulunmak söz konusu çalışmanın amaçları arasında yer almıştır.

Buna göre Türk tarihçiliğinin kadim dönemlerden itibaren tarih sahnesinde yer alan Türklerle ilgili olarak bundan sonrada gerek siyasi gerek kültürel gerekse de toplumsal çalışmalar yapması ve bu çalışmalarını Türk tarihinin bütünsel yapısıyla bağdaştırması da çok önemli olacaktır.

Buna göre Türk tarihinin tarihsel panoraması onun bütünlüğünün algılanmasında bize sistematik yaklaşım sağlayacağı gibi sonraki dönemlerle irtibatlandırılmasında da başat rol oynayacaktır.

Kaynaklar

- AHMETBEYOĞLU A., *Sorularla Eski Türk Tarihi, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.*
- BARTOLD, V.V., *Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.*
- BAŞTAV, Ş., “Avrupa Hunları”, *Türkler Ansiklopedisi, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (2002): 1356.*
- BAYATLI MAHMUT OĞLU HASAN, *Cam-ı Cem- Ayin, Sadeleştiren: Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlı Tarihçileri İçinde, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.*
- ÇATALOLUK, O., *Türk'ün Genetik Tarihi, İstanbul: Togan Yayınları, 2012.*
- DURMUŞ, İ., *İskitler, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2008.*
- EĞİLMEZ, S., “Hun-Alan Mücadelesi ve Tarihte Yeni Bir Çağın Başlangıcı”, *Sosyal Bilimler Dergisi, C-2, sy. 28-29, (2002): 191-199.*
- ERDEMİR, H.P., *6.Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2003.*
- ERGİN, M., *Göktürk Kitabeleri, İstanbul: Milli Eğitim Vakfı, 1970.*
- GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu, İstanbul: Ötüken, 1980.*
- GOLDEN, P., *Türk Halkları Tarihine Giriş, çev. Sadettin Karatay, Ankara: Karam, 2002.*
- GÖMEÇ, S.Y., *Kök Türk Tarihi, Ankara: Berikan, 2011.*
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Millî Kültürü, İstanbul: Ötüken, 2003.*
- ....., *Türk Millî Kültürü, İstanbul: Ötüken, 1993.*
- KOCA, S., “Asya Hun Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi C-I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları (2002): 1047-1082.*
- LIGETI, L. *Bilinmeyen İç Asya, çev. Sadettin Karatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.*
- ORKUN, H.N., *Eski Türk Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1940.*
- ....., *Türk Sözü'nün Ashı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011,*
- ORKUN, H.N., *Avarlar, Peçenekler, Kumanlar, Ankara (tarihsiz).*
- ÖZTUNA, Y. *Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler, İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2008.*
- ÖGEL, B., *Türk Kültür Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.*

- RASONYI, L., *Tarihte Türklük*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları,1971.
- ROUX, J. P., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev: Arslan, Lale, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- , *Türklerin Tarihi, Pasifikten Akdeniz'e 2000 yıl*, çev: Aykut Kazancıgil İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004.
- Rusça Türkçe Sözlük, İstanbul: Multilingual Yayınları, 2006.
- TAŞAĞIL, A., *Gök Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- , *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- TOGAN, Z.,V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun, 1981.
- TURGUN, A., *Uygurlar*, çev: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2013.
- EBERHARD, W. *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1996.
- WOO, D.C., *Juan-Juanlar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1995.
- ZEKİYEV, Z. M., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul: Selenge, 2007.